

Слінецька Юлія Миронівна,
аспірантка кафедри політології

Львівського національного університету імені Івана Франка

УДК 323.018: (323.172)

РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ СОЦІОПОЛІТИЧНОГО ПОДІЛУ

Актуальність матеріалу, викладеного у статті, обумовлена з однієї сторони, маніпуляцією темою регіонального розмежування в риторичі більшості політичних сил, яка особливо загострюється напередодні чергової виборчої кампанії, а з іншої – об'єктивно існуючою регіональною диференціацією території України. Переважання регіональної ідентифікації над загальнонаціональною є загрозою як для формування монолітної української політичної нації, так і для територіальної цілісності держави. В статті здійснено аналіз теоретичних підходів до розуміння регіональної ідентичності, а також показано співвідношення регіональної і національної ідентичності на прикладі України.

Ключові слова: регіональна ідентичність, національна ідентичність, соціополітичний поділ, стадії формування соціополітичного поділу.

Актуальность материала, изложенного в статье, обусловлена с одной стороны, манипуляцией темой регионального размежевания в риторике большинства политических сил, которая особенно обостряется накануне очередной избирательной кампании, а с другой - объективно существующей региональной дифференциацией территории Украины. Преобладание региональной идентификации над общенациональной является угрозой, как для формирования монолитной украинской политической нации, так и для территориальной целостности государства. В статье осуществлен анализ теоретических подходов к пониманию региональной идентичности, а также показано соотношение региональной и национальной идентичности на примере Украины.

Ключевые слова: региональная идентичность, национальная идентичность, соціополітическое размежевание, стадии формирования соціополітического размежевания.

Actuality of material, presented in article is conditioned from one side by manipulation of regional cleavage theme in almost all political parties' rhetoric that becomes stronger on the eve of the election campaign, and from another side – objectively existed regional differentiation on the territory of Ukraine. Predominance of regional identification upon national is a threat for monolithic Ukrainian political nation formation and for territory unity of the country. In the article analysis of theoretical approaches to the understanding of regional identification is accomplished, and also relation between region and national identification on the example of Ukraine is indicated.

Key-words: regional identification, national identification, political cleavage, stages of political cleavage formation.

Постановка проблеми Важливою детермінантою для аналізу соціополітичного поділу на територіальній основі є поняття *ідентичності*. Ідентичність, або самоусвідомлення особи в межах певної спільноти, зумовлена значною мірою впливом глобалізаційних процесів, які, з одної сторони, загрожують нівелюванням національних ідентичностей, а з іншої сторони, виносять на передній план *регіональну ідентичність* в межах конкретної країни.

Особливої гостроти проблема регіонального розмежування як основи для формування соціополітичного поділу набирає для України, про яку С. Гантігтон писав як про країну, розколоту між двома різними культурами. «Лінія розлому між цивілізаціями, що відокремлює Захід від православ'я, проходить прямо її центром ось вже декілька століть»[1, с. 226].

На нашу думку, це доволі небезпечно з точки зору територіальної цілісності держави, особливо на фоні існування відмінностей в регіональній ідентифікації жителів України, адже

окрім нав'язаних стереотипів і міфів про подільність території нашої країни, існують об'єктивні протиріччя в мовній, культурній, релігійній, економічній, зовнішньополітичній та інших площинах, які важко заперечити.

Аналіз останніх досліджень Вивченню питання регіональних розмежувань та регіональної ідентичності в Україні приділялася достатня увага. Актуальність означеної проблематики підтверджується численними дослідженнями українських авторів — Л.Нагорної, О.Картунова, С.Кисельова, А.Колодій, І. Кресіної, І. Кураса, В.Лісового, Г.Палій, О.Майбороди, А. Мальгіна, Ю.Римаренка, Т.Рудницької, Т. Татаренко, М.Шульги та інших.

Основними цілями даної статті виступає аналіз теоретичних підходів до розуміння регіональної ідентичності та співвідношення регіональної та національної ідентичностей на прикладі України, а також визначення потенційних загроз для формування єдиної національної ідентичності.

Гіпотеза На нашу думку, сформована регіональна ідентичність, яка протистоїть іншій регіональній ідентичності або загальнонаціональній ідентичності, може бути передумовою формування соціополітичного поділу на територіальній основі.

Основний виклад матеріалу Слід відзначити, що формування соціополітичного поділу відбувається у декілька етапів. На *першій стадії* ми можемо окреслити лише формування конкретних ліній поділу, які зумовлюють існування у суспільстві двох чи більше груп з відмінними інтересами. На цій стадії громадяни ще не усвідомлюють своєї окремішності від загалу, своєї регіональної ідентичності. Цю стадію можна розглядати як потенційну, або латентну щодо формування соціополітичного поділу.

Друга стадія характеризується перетворенням «групи в собі» у «групу для себе», і пов'язана з процесом самоусвідомлення громадянами, в даному випадку, власної регіональної ідентичності. Вони свідомо відокремлюють себе від оточення як представники тієї чи іншої регіональної ідентичності, одночасно розуміючи спільні внутрішньо групові потреби, цінності, інтереси та власні відмінності по відношенню до інших груп.

Третя стадія характеризується власною інституційною складовою, коли певна соціальна група буде представлена політичним інститутом (політичною партією), який обстоюватиме її інтереси. На думку А. Романюка, це може відбуватися двома шляхами. «Перший – коли група в процесі власного розвитку самостійно створює організацію, яка представлятиме й обстоюватиме її групові інтереси. Другий – коли вже наявна організація, здебільшого політична партія, включить до сфери власної діяльності завдання обстоювати групові інтереси і надалі систематично демонструватиме власну підтримку цій групі, розраховуючи на відповідну зворотну підтримку»[2, с. 52].

Розпочнімо з того, що *регіональна ідентичність* найчастіше розглядається у соціогуманітарних науках як стійке відображення у свідомості мешканців певного регіону територіальних особливостей соціальної організації і політико-територіальних орієнтацій, що склалися історично. Людина усвідомлює свою регіональну ідентичність як «відчуття належності», готовність поділяти добровільно норми й цінності, що домінують у даному середовищі [3, с. 53].

Часто під цим феноменом можна розуміти комплекс соціокультурних, соціально-економічних та політичних складових, які впливають на цілісне самоусвідомлення та самовизначення мешканців регіону як певної спільноти, що має світоглядні, соціокультурні, етнічні відмінності від інших регіонів та від України в цілому [4].

На думку Т. Татаренко, регіональна ідентичність проявляється як системне багаторівневе утворення:

перший рівень – це власне ідентифікація, що є основою для формування опозиції «Ми-Вони»;

другий рівень формує певні мотиви поведінки, статусні, культурні, ціннісні та інші «образи» етнотериторіальних спільнот,

третій рівень – це формування певної ідеології, яка пропонує погляд на минуле, теперішнє, майбутнє своєї групи щодо інших спільнот [5].

Крім того **регіональна ідентичність**, як різновид колективної ідентичності, є набором об'єктивних та стійких ознак, з якими себе ототожнює індивід і спільнота (*когнітивний елемент*), суб'єктивним способом їх сприйняття та обґрунтування (*емоційно-афективний елемент*). Варто наголосити, що регіональна ідентичність є самоусвідомленням територіально диференційованої спільноти людей, когнітивна модель світу якої визначається образами певної території, її соціальної й політичної історії. Вона пов'язана з територією, яка значуща для індивіда та спільноти і сприймається як Батьківщина чи мала Батьківщина.

Як зазначає Л. Нагорна, регіональна ідентичність належить до сукупності т. зв. горизонтальних типів ідентичності, і є поряд з локальною чи не найближчою до людини опосередкованою опорою самоідентифікації через територію, на якій вона живе постійно. У соціальному аналізі регіональна ідентичність — це своєрідний ключ до конструювання регіону як політичного, соціального, інституційного простору. Функціонально вона здатна сприяти стабілізації (або, навпаки, розхитуванню) політичної системи, а також легітимації прав регіональних еліт на владу [6, с. 66].

На нашу думку, розглядати регіональну ідентичність необхідно в контексті національної ідентичності, під якою, як правило, розуміють державну приналежність. Регіональна ідентичність базується на суттєвих мовних, культурних, релігійних, господарсько-економічних, історичних особливостях регіонів, що знаходяться в межах однієї держави [7]. Підсумовуючи та узагальнюючи ідеї таких відомих дослідників націй та національної ідентичності таких як Е.Сміт, С.Гантінгтон, Б.Андерсон, можна назвати такі основні ознаки національної ідентичності: 1) історична територія; 2) спільні міфи та історична пам'ять; 3) національний характер; 4) спільна масова культура та загальний стиль життя; 5) єдині громадянські порядки, юридичні права та обов'язки для всіх членів; 6) спільна релігійна традиція; 7) спільна система цінностей та ідеологія; 8) спільне етнічне походження («кров»); 9) спільна мова [8; 1; 9].

Що стосується України, то формування спільної української національної ідентичності є складним та тривалим процесом, що відбувається під впливом конфлікту та взаємодії регіональних ідентичностей, які сформувалися історично. Слід відзначити, цей процес відбувається у тривалій та жорсткій конкуренції з представниками інших етнічних меншин, в суперечках в ході яких, саме існування української ідентичності ставиться під сумнів. Окрім об'єктивних протиріч в ідентифікаційних стратегіях регіонів, як засвідчує практика, розігрування карти регіонального протистояння в Україні зазвичай «виринає» і «загострюється» або напередодні чергових виборів, або в ході чергової політичної кризи.

Варто зазначити, що формування загальноукраїнської ідентичності є вагомим чинником консолідації українського суспільства, передумовою зміцнення державності й подальшої демократизації суспільства. Без сформованої української національної ідентичності не можливо собі уявити Україну як повноцінного члена міжнародної світової спільноти, суб'єкта міжнародних відносин, активного члена міжнародних організацій та союзів [10, с. 55].

З іншої сторони, недоформованість національної ідентичності українців є підґрунтям для цілком реальних загроз національній безпеці України – активізації сепаратизму і федералізму, спекуляцій навколо «мовного питання», зовнішньополітичних пріоритетів розвитку країни, поляризації і радикалізації електорального поля та політичних сил. Інтенсивність цих загроз, безвідповідальна гра на відмінностях у ціннісних, світоглядних, мовно-культурних орієнтаціях громадян стала традиційним інструментом політичної боротьби, а відтак є потенційним дестабілізуючим та дезінтегруючим фактором [11].

Серед інших важливих чинників, які впливають на формування регіональної ідентичності слід відзначити по-перше, аморфність української національної ідеї, по-друге, реальні відмінності в історичній спадщині різних територій України. Досвід спільного існування в межах єдиної держави для Заходу і Сходу країни не такий вже вагомим у

порівнянні з традицією роздільного існування, це не може не накладати свій відбиток на характері ідентичності жителів України [12, с. 223].

Історична доля українських земель яскраво відобразилася на культурно-лінгвістичних особливостях регіонів: україномовний Захід, змішаний Центр і російськомовний Південний-Схід, що тяжіє до російської культури і продукує її. І хоча і на Заході, і на Сході країни переважають етнічні українці (за винятком Криму), по суті, на думку А. Мальгіна, вони сьогодні є представниками двох, а не одного етнокультурного співтовариства.

Не менш важлива і нерівність господарської спеціалізації, яка може бути джерелом важливих регіональних протиріч. На думку того ж А. Мальгіна, у випадку з Україною доказів такої нерівності більш, ніж достатньо. Чого варте його твердження, що «ідеологію і культуру цієї країни виробляють на одному її кінці, а матеріальне багатство – на іншому». На його думку, неспівпадіння духовно-інтелектуального і виробничо-господарських центрів створює враження того, що говорить і думає одна частина України, а займається фізичною працею – інша. При цьому одна частина українського населення схильна трактувати іншу як «недоукраїнців», «креолів» і відмовляти їм в самобутності. Доки ситуація не урівноважиться, нічого й думати про внутрішню духовну єдність української нації. Рівновага в цьому сенсі означає не те, що одна частина України проникнеться цінностями іншої, а те, що цінності двох Україн будуть взаємно признаватися і поважатися [12, с. 225].

М. Степико вважає, що причинами масового неприйняття української національної ідентичності є не тільки складність ідентифікаційного вибору, крах соціально-економічних сподівань перших років незалежності або вимушено-автоматичний характер набуття українського громадянства, але й очевидні тенденції відчуження населення України від держави, розчарування в політичній еліті [13, с. 86].

Серед іншого, ми переконані, що чи найважливішим чинником відсутності спільної національної ідентичності є розмитість національної ідеї, яка об'єднувала би різні регіони. В Україні за стільки десятиліть не вироблено єдиної системи цінностей, яка стала б визначальною для самоідентифікації українських громадян. Слід зазначити, що доволі небезпечним явищем для внутрішньої політичної стабільності та збереження територіальної цілісності держави є переважання регіональної ідентичності над загальнонаціональною.

Проблема співвідношення регіональної і національної ідентичностей стала предметом дослідження багатьох соціологічних опитувань. Варто підкреслити, що більшість з них дають доволі розрізнені результати. Так, національне опитування в рамках проекту Соціс-Омнібус¹ (заміри робилися в 2000, 2004 та 2005 роках) засвідчило, що загалом по Україні переважає національна ідентифікація над локальною. В 2000 році найвищий рівень локальної ідентифікації спостерігається на Заході, тоді як в 2004 році – в Центрі, а в 2005 році – на Сході [14]. Національна ідентичність в 2000 році найвища була в Центрі (49,8%) і на Заході (43,9%). В 2004 році найвищий рівень національної ідентифікації спостерігався на Заході (57,2%) і найнижчий – на Сході (38,8%). В 2005 році національна ідентифікація загалом зросла по регіонах, проте загальна картина не помінялася – національна ідентифікація поступово зменшується із Заходу на Схід.

Окремо, варто зазначити, що пострадянська ідентифікація найбільш чітко виражена на Сході і Півдні, проте з 2000 року по 2005 рік спостерігається поступове її зменшення. Якщо порівнювати результати за 2000 і 2004-2005 рр., загалом по країні відбулося різке зменшення представників транснаціональної ідентичності з 8,4% у 2000 році до 3,2% - у 2004 році і 3,3% - у 2005 році.

Таблиця 1.

Самоідентифікація громадян України за регіонами

Рівні само ідентифікації по роках	Центр	Захід	Схід	Південь	Загалом по Україні
Локальний					
2000	36,8	44,5	37,2	36,9	38,3
2004	41,7	36,6	37,8	31,9	37,3
2005	31,9	26,7	32,6	31,3	31,0
Національний					
2000	49,8	43,9	34,4	34,0	41,1
2004	47,8	57,2	38,8	47,4	47,4
2005	60,1	66,9	50,3	50,8	56,7
Пострадянський					
2000	7,8	1,8	20,2	17,8	12,2
2004	6,4	2,5	18,2	15,5	10,8
2005	4,9	1,8	13,2	12,0	8,1
Транснаціональний					
2000	5,5	9,8	8,2	11,2	8,4
2004	2,5	3,1	3,5	3,8	3,2
2005	2,4	3,1	2,7	5,0	3,3

Водночас як свідчить соціологічне опитування 2005 року, проведене Центром Разумковаⁱⁱ, в Україні переважає регіональна ідентичність. Загалом по Україні 38,2% громадян ідентифікують себе в першу чергу як мешканці певної місцевості чи міста, де вони живуть, і лише 30,7% респондентів вважають, що по-перше, вони є мешканцями України загалом. Найбільший розрив між ідентифікацією регіональною та загальнонаціональною спостерігається на користь першої саме в Центрі України (43,1% проти 25,2%), дещо менший цей розрив на Заході (39,4% проти 34,8%) і Сході (37% і 32%). Єдиний регіон, де загальнонаціональна ідентифікація переважає над регіональною – це Південь України (35,8% проти 29,8%).

Таблиця 2

Результати соціологічного опитування[15]

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Мешканець місцевості чи міста, де Ви живете	39.4	43.1	29.8	37.0	38.2
Мешканець регіону України, де Ви живете	15.4	22.9	24.5	19.1	20.4
Мешканець України в цілому	34.8	25.2	35.8	32.0	30.7
Європеєць	2.4	1.8	3.3	0.2	1.6
Мешканець Землі в цілому	4.0	5.7	5.6	8.3	6.2
Важко відповісти	4.0	1.4	1.0	3.3	2.9

В той же час, слід відзначити, що соціологічне опитування того ж Центру Разумкова, але проведене в 2006 році вказує, що серед мешканців України переважає територіальна локальна ідентифікація, насамперед 44% громадян ідентифікують себе з місцем проживання, малою Батьківщиною, з Україною в цілому – 31%, з регіоном проживання – 15%. Локальна регіональна ідентичність превалює у всіх регіонах, крім Західного, 40% якого ідентифікує себе з Україною, в той час як локальна ідентичність в Центрі складає 50%, на Півдні – 49%. Рівень загальноукраїнської ідентичності зменшується з Заходу на Схід до Півдня – від 40% до 26%. Регіональна ідентичність більш властива мешканцям Сходу – 19%, менш Центру – 10% [16, с. 1]. Водночас Л. Аза вважає, що потребує окремого розгляду позиція «громадянин України», оскільки з останньою у 2006 році себе ідентифікували 47,4% опитаних українців, 34,5% росіян, 3,8% - представники інших національностей. Ситуація, яка склалася, на її думку, виглядає набагато складнішою, оскільки втрата ідентичності відбувається не лише на

індивідуальному і груповому рівнях, а й на рівні суспільства в цілому. Коли оточуюче людину соціальне середовище перестає бути для неї знайомим, зрозумілим і прозорим. На послаблення громадянської солідарності, втрату значущості її смислового параметра впливають економічне неблагополуччя, політична нестабільність, соціальна незахищеність та невпевненість у завтрашньому дні, позбавляючи ідентичність тим самим содаліризуючого змісту [17]. Як зауважують соціологи, «у другу чергу» відносна більшість громадян у всіх регіонах ототожнюють себе саме з Україною, що дає змогу зробити висновок не про формування в різних регіонах відособлених регіональних ідентичностей, а лише про більш високий ступінь близькості для людини регіональної, ніж національної ідентичності [18].

З іншої сторони, переконливим доказом на користь того, що переважній більшості громадян України глибоко чужа ідея руйнування її територіальної цілісності, стало проведене наприкінці 2007 р. дослідження Центру Разумкова «Формування загальної ідентичності громадян України: перспективи та виклики». Виявилось, що 88,2% громадян не бажали б, щоб їхні області виходили зі складу України та створювали свою державу (на Півдні — 81,4%, на Сході — 84,9%, на Заході — 90,2%, у Центрі — 93,7%). Ідея приєднання якоїсь з областей до іншої держави також не має підтримки (проти 85% громадян). Автономного статусу своїх областей не бажають 74,1% опитаних. 54,1% респондентів заявили, що оптимальним напрямом реформування відносин між центром і регіонами є розширення прав і повноважень місцевого самоврядування [19].

Таким чином, виходячи із розрізненості соціологічних даних та існуючих наукових розробок ми не можемо констатувати однозначного переважання регіональної ідентичності над загальноукраїнською, чи навпаки. Об'єктивно існують суттєві відмінності між регіонами, проте вони не виливаються в однозначне переважання регіональної ідентичності над загальноукраїнською. Це дає підстави припускати, що Україна знаходиться на другій стадії формування соціополітичного поділу на територіальній основі, коли формуються лінії поділу, але вони ще не мають своєї політичної (інституційної) складової.

Як ми вже зазначали, друга стадія формування соціополітичного поділу характеризується самоусвідомленням громадянами власної регіональної ідентичності, яка протистоїть іншій регіональній та загальноукраїнській ідентичності. Представники тієї чи іншої регіональної групи чітко усвідомлюють свою відмінність від оточення за рядом параметрів, і в першу чергу належності до того чи іншого регіону, який вони сприймають як «малу Батьківщину». Серед інших відмінностей, варто виділити мову, різне історичне минуле, релігійно-конфесійну приналежність, зовнішньополітичні орієнтації, особливості економіки, електоральні вподобання, тощо. Крім того, на другій стадії, коли вже більш-менш чітко виокремленні групи, які знаходяться в протистоянні одна до одної (наприклад галичанин-донеччанин, «західник»-«східняк», тощо) відбувається окреслення спільних для цих груп цінностей, потреб та інтересів, які здатні стимулювати представників груп до дій, спрямованих на їх досягнення. Якщо група обирає інструментом досягнення цих цілей політичне представництво через інститут регіональних партій, тоді ми можемо говорити про перехід соціополітичного поділу у свою третю (завершальну) стадію. На даний момент все таки більшість політичних партій, які знаходяться при владі в Україні позиціонують себе як загальнонаціональні політичні сили, які представляють інтереси всіх регіонів України. Таким чином ми не можемо констатувати перехід соціополітичного поділу в Україні із другої та третю (завершальну) стадію, хоча така можливість потенційно зберігається.

Отже, на даний момент існує нагальна необхідність формування єдиної національної ідентичності, основними механізмами конструювання якої виступає створення на території держави-нації спільного мовного, культурно-символічного простору, уніфікація системи освіти, конструювання власного історичного наративу, єдиного інформаційно-комунікативного поля тощо. Зазначимо, що українська національна ідентичність досі перебуває у стані амбівалентності, є неоднорідною і неструктурованою. Незважаючи на голосні заяви про те, що в Україні в результаті «Помаранчевої революції» появилася єдина нація, сьогодні існує дуже мало ознак того, що регіональні відмінності просто так

«розчиняться». Тенденція до регіонального розмежування залишається головним гальмівним чинником на шляху формування спільної національної ідентичності. Водночас потенціал консолідації населення України для формування української національної ідентичності існує, але на даний момент перебуває в зародковому стані і піддається тиску зі сторони сучасної влади. Це в свою чергу є, на нашу думку, небезпечною картою в розігруванні регіонального розмежування в Україні.

Література:

1. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Гантінгтон С. / Переклад з англійської Климчук Н. – Львів: Кальварія, 2006. – 474с.
2. Романюк А. С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: Монографія./ Романюк А. С.– Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007.– 391с.
3. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України:Збірник наукових праць.–К.,2007.–Вип.33.–474с.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_30/Gileya30/P8doc.pdf
4. Чупрій Л. Історичне краєзнавство як засіб формування історичної пам'яті українського народу / Чупрій Л. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/2.htm>
5. Татаренко Т. М. Регіональна ідентичність в політичному просторі України / Татаренко Т. [Електронний ресурс].Режим доступу http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_30/Gileya30/P8_doc.pdf
6. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст / Нагорна Л.П. — К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
7. Мальгин А. Украинский регионализм: массовое сознание и идеология элиты / Мальгин А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=6902
8. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність – К.: Основи, 1994. - 224 с.
9. Андерсон Б., Бауэр О., Хрох М. Нации и национализм / Андерсон Б., Бауэр О., Хрох М. - М.:Праксис, 2002.—416с.[Електронний ресурс].-Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/anders/index.php
10. Киселев И. Ю. Образы государства в международных отношениях: механизмы трансформации/Киселев И. Ю. //Полис. – 2003. – №3. – С.50-58
11. Соціокультурні аспекти становлення української політичної нації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/book/Analit2007/roz3.pdf
12. Мальгин А. Украина: соборность и регионализм / Мальгин А. - Симферополь: СОНАТ, 2005. - 277 с.
13. Степико М. Сучасний етап становлення української політичної нації: характерні особливості / Степико М. // Стратегічна панорама. – 2004. – №1. – С. 84-90.
14. Стегній О. Г. Динаміка просторово-територіальної самоідентифікації населення України / Стегній О. Г. // Український соціум. - 2004. - № 2 (4). - С.62-74.
15. Соціологічне опитування Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=279
16. Шангіна Л. Про країну, державу та громадян у перехідному віці / Шангіна Л. // Дзеркало тижня. - 2006. - № 31.- 19 серпня, - С. 1-3
17. АзаЛ.Етнічність у контексті національно-державної ідентифікації//Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг/Л.Аза[за ред. В. Ворони, М. Шульги].– К., 2006, - С. 94-97.
18. Ідентичність громадян України:Спільне і відмінне//Національна безпека і оборона.– 2006.–№ 7.[Електронний ресурс].Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD79_ukr.pdf
19. День.2007.19грудня.[Електронний ресурс].Режимдоступу:http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=400